

Winiarz, Adam

Stanisława Staszica koncepcja organizacji szkolnictwa w teorii i praktyce

Rozprawy z Dziejów Oświaty 45, 63-83

2006

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ADAM WINIARZ

STANISŁAWA STASZICA
KONCEPCJA ORGANIZACJI SZKOLNICTWA
W TEORII I PRAKTYCE

Epoka Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego doby autonomicznej to okres największej aktywności Stanisława Staszica na wielu polach, w tym także w dziedzinie szkolnictwa. Zainteresowanie szkolnictwem wypływało z jego głębokiego przekonania, że stanowi ono jeden z najskuteczniejszych instrumentów przebudowy społeczeństwa. W pełni podzielał poglądy Johna Locke'a i Étienne Condillaca, że człowieka można kształtować w procesie nauczania i wychowania. Nie chodziło mu przy tym o wychowanie wszechstronnie rozwiniętej jednostki, ale przede wszystkim o ukształtowanie pożytecznego obywatela. Uważał, że uczeń na poszczególnych szczeblach systemu szkolnego powinien nie tylko przyswoić sobie znajomość określonych rzeczy i zjawisk, ale także podstawowe pojęcia i kategorie naukowe oraz zdobyć umiejętność posługiwania się prostymi metodami naukowego poznania, dzięki czemu mógłby poprawnie rozumować¹.

Wychodząc z takich założeń Staszic bez wahania przyjął propozycję udziału w pracach Izby Edukacji Publicznej jako jeden z 8 jej członków. W chwili obejmowania tych obowiązków miał 52 lata, a więc był człowiekiem dojrzałym, posiadającym doświadczenie życiowe i określone kompetencje. Cechowała go wielka pracowitość, ideowe zaangażowanie wypływające z patriotyzmu oraz wielka prawość charakteru, przejawiająca się bezinteresownością we wszelkich poczynaniach w dziedzinie szkolnictwa i oświaty. Nigdy nie podejmował działań z myślą o osiągnięciu osobistych korzyści. Wszystko to sprawiło, że rola i pozycja Staszica w Izbie, będącej organem władzy kolegialnej, systematycznie rosła. W związku z tym wywierał coraz większy wpływ na kierunek i tempo prowadzonych w niej prac programowo-organizacyjnych. O jego zaangażowaniu

¹ S. Staszic, *Pisma i wypowiedzi pedagogiczne*. Opracował, wstępem i komentarzem opatrzył T. Nowacki. Wrocław 1956, s. XL–XLIII, 173, 180 i n.

świadczy między innymi fakt, że na ogólną liczbę 652 sesji Izby opuścił 152 i – jak można domniemywać – z ważnych powodów². W trosce o jej sprawne funkcjonowanie zgłosił już po dwóch miesiącach pracy potrzebę wprowadzenia zmian w organizacji wewnętrznej i trybie urzędowania. Uchwalony przez Izbę 15 II 1807 r. *Regulamin wewnętrzny* okazał się zbyt ogólny. Dlatego też jemu oraz Karolowi Diehlowi i Samuelowi Bogumiłowi Lindemu Izba zleciła 10 maja przygotowanie projektu swojej organizacji³. Przedstawiony na sesji 9 czerwca projekt, mimo naniesionych poprawek, nie uzyskał jednak akceptacji Izby⁴.

Niemal równocześnie ze sprawą regulaminu Izby Edukacyjnej Staszic był zaangażowany w prace nad organizacją terenowych organów administracji szkolnej. Izba realizowała swoje zadania w terenie za pośrednictwem departamentowych Izb Administracyjnych. Odpowiednio do resortów centralnych utworzone zostały w nich wydziały: wewnętrzny, skarbowy, wojenny i policji. Nie powołano jedynie wydziałów sprawiedliwości z powodu specyfiki organizacji sądownictwa. Jednym z zadań wydziałów wewnętrznych było „[...] znoszenie się z Izbą Edukacyjną względem zakładu, opatrzenia i wszelkich interesów szkół publicznych, podług organizacji osobno przepisanej”⁵. W związku z tym Izba 12 kwietnia 1807 r. zleciła S. Staszicowi i K. Diehlowi przygotowanie *Projektu organizacji Wydziału Edukacyjnego w Izbach Administracji Publicznej*⁶. Pięć dni później Staszic przedstawił na sesji Izby własny projekt, który po wprowadzeniu niewielkich poprawek został zatwierdzony 1 maja przez Komisję Rządzącą⁷. W ślad za tym utworzone zostały w departamentowych Izbach Administracji Publicznej Wydziały Edukacyjne, które miały w swojej gestii szeroki wachlarz

² Z. Kukulski, *Udział Staszica w pracach Izby Edukacyjnej (1807–1812)*. [w:] Stanisław Staszic MDCCLII–MDCCCXXVI. *Księga zbiorowa*. Pod redakcją Z. Kukulskiego. Lublin MCMXXVI, s. 530–531; *Źródła do dziejów wychowania i szkolnictwa w Polsce z doby Izby Edukacji Publicznej 1807–1812*. Lublin 1931, s. 122.

³ Z. Kukulski, *Udział ... op. cit.*, s. 536.

⁴ H. Konic, *Kartka z dziejów oświaty w Polsce. Władze oświecenia publicznego i oświata elementarna w Księstwie Warszawskim*. Kraków 1895, s. 6; W. Gorzycki, *Oświata publiczna w Księstwie Warszawskim. Organizacja władz i funduszy*. Lwów-Warszawa 1921, s. 6, 93. Pełny tekst projektu [w:] *Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica*. Wydał i opracował Z. Kukulski. Przedmową poprzedził I. Chrzanowski. Lublin 1926, s. 62–76 i *Źródła do dziejów wychowania ... op. cit.*, s. 388–396.

⁵ *Materiały do dziejów Komisji Rządzącej z R. 1807*. T. I. *Dziennik czynności Komisji Rządzącej*. Wydał M. Rostworowski. W Krakowie 1918, s. 592 (paragraf II, art. 9).

⁶ Z. Kukulski, *Udział ... op. cit.*, s. 535.

⁷ *Zbiór uchwał i ogólnych rozporządzeń Izby Edukacyjnej od czasu jej ustanowienia*. (Warszawa 1809), s. 7–8; Z. Kukulski, *Udział ... op. cit.*, s. 536; H. Konic, *Kartka ... op. cit.*, s. 148–149; *Materiały do dziejów Komisji Rządzącej ... op. cit.*, s. 617–618; *Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica, op. cit.*, s. 307–308.

spraw oświatowych i funkcjonowały do czasu zorganizowania konstytucyjnych organów administracji departamentowej⁸.

Staszic zdawał sobie sprawę z tego, że nawet najlepsze projekty edukacyjne nie mogą być wdrożone bez środków finansowych. Dlatego też od samego początku włączył się aktywnie w prace Izby Edukacyjnej zmierzające do zabezpieczenia funduszy na utrzymanie szkolnictwa. Sytuacja była bardzo trudna, bowiem wraz z wyjazdem pruskiej administracji załamał się dotychczasowy system jego finansowania. Obejmował on środki z dóbr pojezuickich (363 555 złp 29 gr) i dotację ze skarbu państwa (359 817 złp 23 gr). Te ostatnie środki pochodziły ze skonfiskowanych dóbr kościelnych, opłat szkolnych nałożonych na duchowieństwo katolickie i obciążonych dochodów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego⁹. Wobec niemożliwości zwiększenia nakładów z budżetu państwa, Izba Edukacyjna postanowiła przejąć pełną kontrolę nad dotychczasowymi funduszami. Poleciała więc 13 III 1807 r. Staszicowi, aby wspólnie z dyrektorem skarbu Komisji Rządzącej Tadeuszem Dembowskim przygotował projekt rozporządzenia dotyczącego przekazania wszelkich funduszy edukacyjnych Izbie. Staszic zajął się sprawą z właściwą sobie energią i w rezultacie Komisja Rządząca uchwałą z 24 kwietnia przekazała Izbie fundusze „[...] publicznemu wychowaniu dotąd należące”¹⁰. W ślad za tym poleciała ona Staszicowi i Diehlowi przygotować w jak najkrótszym czasie projekt budżetu szkolnego dla 4 departamentów. Po traktacie tyłżyckim i nadaniu Księstwu konstytucji opracowali oni budżet dla 6 departamentów¹¹.

Po wprowadzeniu 5 X 1807 r. władz konstytucyjnych Izba Edukacyjna przeszła pod zwierzchnictwo ministra spraw wewnętrznych i religijnych. Dwa dni później jej członkowie zwrócili się do przebywającego w Dreźnie prezesa S. K. Potockiego, aby przedłożył Fryderykowi Augustowi potrzebę nadania Izbie statusu odrębnego resortu. W odpowiedzi Potocki zapewnił, że sprawę przedstawił monarsze, który obiecał zająć się nią po przyjeździe do Warszawy¹². Izba poleciała więc S. Staszicowi opracować *Projekt ogólnego planu edukacji narodowej*.

⁸ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (BPAN Kraków), rkps 143, k. 53; *Materiały do dziejów Komisji Rządzącej ...*, op. cit., s. 617–618; W. G o r z y c k i, op. cit., s. 56.

⁹ *Sprawa z pięcioletniego urzędowania Izby Edukacyjnej, zdana przez Józefa Lipińskiego, sekretarza generalnego teyże Izby. Na posiedzeniu publicznem przy uroczystym rozwiązaniu przez JW. ministra spraw wewnętrznych Izby Edukacyjnej, a wprowadzeniu Dyrekcji na dniu 7 stycznia 1812 r.* (Warszawa 1812), s. 59; *Źródła do dziejów wychowania ...*, op. cit., s. LVI; H. R a d z i s z e w s k i, *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskim. T. I (1815–1830)*. Warszawa 1907, s. 122; A. K a r b o w i a k, *Szkola pruska w ziemiach polskich*. Lwów 1904, s. 84. Odbitka z „Muzeum”.

¹⁰ *Zbiór uchwał ...*, op. cit., s. 7–8.

¹¹ *Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica*, op. cit., s. 330.

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich (AGAD, APP), sygn. 142, k. 182–183; W. G o r z y c k i, op. cit., s. 14.

Przygotowanie takiego projektu zostało zapowiedziane już w *Zasadach do urzędzenia Komisji Rządzącej i władz jej podległych*¹³. W chwili podejmowania przez Staszica pracy Izba posiadała już kilka projektów i organizacji szkolnictwa, które zostały zredegagowane na jej prośbę lub z własnej inicjatywy autorów. Wśród nich najbardziej dojrzałymi były: Józefa Lipińskiego *Myśli i zasady ogólne projektu edukacji narodowej*, S. B. Lindego *Zasady projektu ogólnego edukacji narodowej*, Józefa Łęskiego *Myśli do zasad urzędzenia szkół narodowych*¹⁴ i Jana Samuela Kaulfussa *O edukacji narodowej dla kraju naszego*¹⁴. Staszic sięgnął do tych projektów ze względu na inspirujący charakter przedstawionych w nich rozwiązań programowo-organizacyjnych. Swoją koncepcję organizacji szkolnictwa w Księstwie Warszawskim, zatytułowaną *Plan edukacji publicznej*, przedstawił na sesji Izby 15 listopada. *Plan* ten przewidywał następujące szczeble szkolnictwa i typy szkół:

- szkoły wiejskie elementarne
- szkoły miejskie elementarne (podwydziałowe)
- szkoły wydziałowe
- gimnazja
- licea
- szkoła główna (uniwersytet)
- szkoły kadetów
- szkoła wielka kadecka
- seminaria nauczycieli
- szkoła nauczycielek

Plan ... był – co zostało zresztą nadmienione we wstępie do niego – kompilacją tego co przejęto w dziedzinie szkolnictwa po władzach pruskich z tym, co miało być dopiero utworzone. Staszic był realistą i doskonale orientował się w sytuacji ekonomicznej Księstwa Warszawskiego. Dlatego propozycje dotyczące powołania nowych szkół ograniczył do niezbędnego minimum. Bliższa analiza *Planu* ... uprawnia do stwierdzenia, że w centrum uwagi Staszica, co było także zgodne z kształtującą się polityką oświatową Księstwa, było szkolnictwo elementarne. Ambitnie, ale nie do końca realistycznie, przyjął on, że placówek tego szczebla powinno być około 2000. Nadto *Plan* przewidywał utworzenie 400 szkół miejskich niższych (podwydziałowych) i 60 miejskich wyższych (wydziałowych). Kadre dydaktyczną do tych placówek miały przygotowywać seminaria nauczycielskie. Dwa z nich już istniały (Łowicz, Poznań), trzecie zaś dla „departamentów zawiślańskich” miało być powołane. Staszic postulował także

¹³ *Materiały do dziejów Komisji Rządzącej* ..., op. cit., s. 505.

¹⁴ Wszystkie projekty ogólnie omówił H. J. R y g i e r, *Materiały do dziejów oświaty w Polsce*, nr 4. Warszawa 1919, s. 4–17, szczegółowo przeanalizowała W. B o b k o w s k a, *Nowe prądy w polskim szkolnictwie ludowym na początku XIX wieku*. Kraków 1928, s. 64–68, a pełne ich teksty przedrukowane w: *Źródła do dziejów wychowania* ..., op. cit., s. 64–96.

zorganizowanie dwóch podobnych co do celu działania placówek, a mianowicie szkoły dla kształcenia kandydatów na nauczycieli do szkolnictwa średniego ogólnokształcącego (gimnazja, licea) i szkoły guwernantek. W Warszawie zaś miała powstać szkoła główna czyli uniwersytet. Była to wówczas jedna z nielicznych stolic państw europejskich nie posiadających szkoły wyższej. Planowany uniwersytet miał posiadać 4 wydziały: prawa, lekarski, fizyko-matematyczny oraz historii naturalnej, literatury i ekonomii politycznej. Rozbudowie miało ulec także szkolnictwo wojskowe. Oprócz przejętych po władzach pruskich 2 korpusów kadeckich (Chełmno, Kalisz) *Plan* przewidywał powołanie Wielkiej Szkoły Kadeckiej dla kształcenia kandydatów na oficerów. Podobnie jak w szkolnictwie ogólnokształcącym, tak i wojskowym miała obowiązywać zasada drożności pionowej¹⁵.

Po zakończeniu prezentacji *Planu* ... przez Staszica Izba Edukacyjna podjęła uchwałę w sprawie oddania go do oceny ks. Adamowi Michałowi Prażmowskiemu, Samuelowi Bogumiłowi Lindemu, ks. Onufremu Kopczyńskiemu i Karolowi Diehlowi. Swoje opinie przedstawili oni na sesji Izby w dniu 22 listopada. Wszyscy z uznaniem odnieśli się do koncepcji Staszica. Zaproponowali tylko kilka niewielkich zmian. Jedną z najistotniejszych było opowiedzenie za utworzeniem 3 liceów i 6 gimnazjów w miejsce planowanych przez Staszica 6 liceów, po 1 w każdym departamencie¹⁶. Przyczyną tej zmiany był oczywiście skromny budżet edukacyjny i ograniczona liczba wykwalifikowanych nauczycieli. Po przedyskutowaniu i wprowadzeniu poprawek *Plan edukacji narodowej* został przyjęty na sesji Izby w dniu 1 XII 1807 r. Wtedy też Izba zaakceptowała raport o stanie edukacji w Księstwie Warszawskim i projekt powołania Komisji Edukacyjnej¹⁷.

Niemal natychmiast po zamknięciu sprawy *Planu edukacji narodowej* Staszic z właściwą sobie energią włączył się w prace zmierzające do jego realizacji. W pierwszej kolejności – ze względu na wspomniane priorytetowe traktowanie oświaty elementarnej – Izba Edukacyjna powołała 27 XII 1807 r. deputację do *Ułożenia zasad i prawideł w założeniu szkółek używanych*. W jej skład wszedł właśnie S. Staszic, ks. O. Kopczyński i S. B. Linde¹⁸. Jeszcze do końca grudnia zredagowali oni projekt *Urządzenia szkół miejskich i wiejskich elementarnych*, który po poprawkach został zatwierdzony przez Izbę na sesji 12 I 1808 r.¹⁹ Należy podkreślić, że *Urządzenie* ... nawiązywało bezpośrednio do osiągnięć pruskich, zwłaszcza zaś wyraźnie do zatwierdzonego 31 VIII 1805 r. przez Fryderyka

¹⁵ *Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica, op. cit.*, s. 312–325, 328–330.

¹⁶ *Ibidem*, s. 310.

¹⁷ Z. Kukulski, *Udział ...*, *op. cit.*, s. 540; W. Gorzycki, *op. cit.*, s. 14.

¹⁸ Z. Kukulski, *Udział ...*, *op. cit.*, s. 542.

¹⁹ *Zbiór uchwał ...*, *op. cit.*, s. 21.

Wilhelma III regulaminu urządzającego szkolnictwo niższe w Prusach Nowoschodnich²⁰.

Ściśle ze sprawą rozbudowy szkolnictwa elementarnego związana była instytucja dozorów szkolnych, przejęta po władzach pruskich. Dostrzegając korzyści z ich funkcjonowania, Izba postanowiła zaadaptować je do realiów społeczno-politycznych Księstwa Warszawskiego. Zwróciła się więc 14 lipca do E. W. A. Wolframa, rektora gimnazjum w Poznaniu i Józefa Jeziorowskiego, rektora seminarium nauczycielskiego z prośbą, aby każdy z nich opracował projekt instrukcji dla dozoru szkolnego. Przygotowane przez nich projekty omawiał S. Staszic na dwóch sesjach Izby (9 i 16 VIII). Żaden z nich nie uzyskał jej akceptacji²¹. Ostatecznie Izba, po wielu dyskusjach, zatwierdziła 16 X 1808 r. projekt *Instrukcji dla dozorów szkolnych* przygotowany przez S. B. Lindego²².

Równoległe z zajmowaniem się sprawami szkolnictwa elementarnego i średniego Staszic poświęcał w 1808 r. wiele uwagi korpusom kadetów w Chełmnie i Kaliszu. Przed wszystkim przeanalizował i zmodyfikował program nauczania oraz przepisy regulujące prawa i obowiązki kadry tych placówek²³. Nie udało mu się zainicjować procesu organizowania – wspomnianej w *Planie ...* – Wielkiej Szkoły Kadeckiej. Wszedł natomiast w skład Rady Dozorczej Szkoły Prawa, powołanej przez ministra sprawiedliwości Feliksa Łubińskiego na mocy dekretu Fryderyka Augusta z 4 VIII 1808 r.²⁴ O wiele ważniejsze było wystąpienie Staszica z propozycją powołania komisji egzaminacyjnych: departamentowych i Najwyższej przy Radzie Stanu. Na jego wniosek Rada na sesji 19 kwietnia podała wytyczne do opracowania projektu ich ustanowienia. Dziesięć dni później przedłożony projekt został po dyskusji zatwierdzony. Staszic wszedł w skład Najwyższej Komisji Egzaminacyjnej i z zaangażowaniem pracował w niej przez cały okres jej działalności²⁵. Na posiedzeniu w dniu 5 IX 1808 r. podniósł po raz pierwszy sprawę utworzenia Szkoły Politechnicznej²⁶. Powołanie komisji egzaminacyjnych było dla niego swego rodzaju zwieńczeniem całej koncepcji organizacji szkolnictwa. Komisje miały bowiem weryfikować efekty pracy szkół poszczególnych szczebli i typów. Każdy bowiem ubiegający się o urząd

²⁰ Treść tego dokumentu omówił J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowoschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*. Poznań 1963, s. 253–257.

²¹ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Gimnazjum Marii Magdaleny (APPz, GMM), sygn. 2, k. 23–24; Z. Kukulski, *Udział ...*, op. cit., s. 538 i przypis 3.

²² *Zbiór uchwał ...*, op. cit., s. 77; „Dziennik Departamentu Kaliskiego”, 1809, nr 38 i 39; Z. Kukulski, *Udział ...*, op. cit., s. 548.

²³ *Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica*, op. cit., s. 332–333.

²⁴ Tekst dekretu podał J. Bieliński, *Królewski Uniwersytet Warszawski (1816–1831)*. Warszawa 1911, t. II, s. 188, przypis 1.

²⁵ *Materiały do działalności pedagogicznej Stanisława Staszica*. Opracował i wstępem opatrzył T. Nowacki. Wrocław 1957, s. 160–161.

²⁶ AGAD, Rada Stanu i Rada Ministrów (RS i RM), sygn. 79, k. 44.

publiczny w Księstwie Warszawskim, nawet o ten najniższy, musiał się wykazać określoną wiedzą ogólną i zawodową potrzebną na danym stanowisku pracy.

Realizacja założeń *Planu edukacji narodowej*, zwłaszcza w dziedzinie szkolnictwa średniego, wymagała zwiększenia budżetu edukacyjnego. Staszic podnosił w Izbie Edukacyjnej sprawę konieczności konsekwentnego egzekwowania należności od dzierżawców dóbr pojezuickich. Tymczasem w 1809 r. pojawiła się groźba włączenia funduszy pojezuickich do skarbu państwa. W związku z reorganizacją prefektur i administracji skarbowej stanęło bowiem pod znakiem zapytania dalsze istnienie departamentowych kas szkolnych. Ich likwidacją byli zainteresowani przede wszystkim dzierżawcy dóbr pojezuickich. Zaczęli więc publicznie kwestionować prawo Izby Edukacyjnej do egzekwowania należności w drodze postępowania administracyjnego, twierdząc przy tym, że powinna ona dochodzić należnych sum na wierzycielach tylko drogą sądową²⁷. Dyskusję nad losem kas szkolnych i formą egzekucji zaległości od dzierżawców dóbr pojezuickich przerwało wtargnięcie 15 IV 1809 r. wojsk austriackich w granice Księstwa Warszawskiego. Wojna pogłębiła trudności gospodarcze, a nowy minister skarbu Jan Węgleński nie potrafił sprostać wyzwaniom²⁸. Zawieszono zajęcia dydaktyczne w szkołach, wiele budynków szkolnych uległo zniszczeniu, a wielu uczniów z wyższych klas gimnazjalnych zaciągnęło się do wojska. Mimo niesprzyjających okoliczności Izba Edukacyjna broniła kas szkolnych i odrębnego statusu funduszy pojezuickich. Dzięki energicznym działaniom Staszica jej starania zakończyły się sukcesem. Zgodnie z przygotowanym przez niego projektem kasjerzy kas edukacyjnych podlegali prefektom, ale mianowała ich i wypłacała im wynagrodzenie Izba Edukacyjna²⁹.

Niedobór kadr medycznych w Księstwie Warszawskim, co ze szczególną ostrością ujawniło się podczas wojny 1809 r., spowodował że Staszic w pełni zaangażował się w sprawę powołania w Warszawie szkoły lekarskiej. Dzięki temu inicjatywa warszawskich lekarzy szybko została zrealizowana. Otwarta 15 XI 1809 r. szkoła miała – zgodnie z zatwierdzonym projektem – funkcjonować jako Wydział Lekarski. Za takim modelem opowiedział się Staszic z uwagi na ciągle aktualny plan powołania w stolicy uniwersytetu. On też wszedł w skład Kolegium Wydziału, a w grudniu tego roku został mianowany jego prezesem³⁰.

Trudna sytuacja ekonomiczna w Księstwie Warszawskim sprawiła, że w 1810 r. ponownie wypłynęła sprawa dóbr i funduszy pojezuickich. Spór o nie

²⁷ Stanisław Staszic, *Pisma i wypowiedzi ...*, op. cit., s. 78–79.

²⁸ O J. Węgleńskim i kulisach jego nominacji wspomina K. K o ź m i a n, *Pamiętniki*, T. II. Wstęp i komentarz J. W i l l a u m e, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 41, 77–79.

²⁹ W. G o r z y c k i, op. cit., s. 58.

³⁰ Z. W ł o c h, *Stosunek Stanisława Staszica do medycyny i zasługi jego jako współorganizatora i przełożonego pierwszej akademickiej szkoły lekarskiej w Warszawie*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny oraz Historii Nauk Przyrodniczych”, MCMXXXIV, t. XIV, z. I–II, s. 125.

rozgorzał w związku z dyskusją w Radzie Stanu nad projektem utworzenia Dyrekcji Edukacji Narodowej i określeniem wysokości budżetu oświaty³¹. Oficjalnie mówiło się o włączeniu ich do skarbu publicznego, w rzeczywistości zaś chodziło o ich zawłaszczenie. Zainteresowani byli tym niektórzy członkowie władz centralnych, ich krewni oraz wielu posłów. W toku dyskusji podniesiona została również sprawa egzekwowania długów od dzierżawców. Minister sprawiedliwości Feliks Łubieński był przeciwny ściąganiu należności drogą administracyjną. Jego stanowiska nie podzielał Staszic. Popierany przez prezesa Izby Edukacyjnej S. K. Potockiego, zdecydowanie opowiadał się za utrzymaniem dotychczasowego charakteru dóbr pojezuickich i sposobu egzekwowania należności od dłużników. Zdenerwowany przeciągającą się dyskusją nad tą kwestią, zabrał jeszcze raz głos, mówiąc z goryczą: „Cóż to ja widzę, w Radzie Stanu Księstwa Warszawskiego targających się na świętość funduszu, który cnotliwi obywatele w roku 1775 r. zdrajcom i łupieżcom ojczyzny wydarli. Ci sami zdrajcy i łupieżcy, co śmieli kraj zaprzedać, odstąpili części swoich łupów na wychowanie swoich dzieci. Żli obywatele nie śmieli być złymi ojcami. A tu widzę ojców rodziny poświęcających los i dolę swojego plemienia dla kogo? Dla marnotrawców i złoczyńców, dla wykrętałów prawnych, co wiedząc, jaka jest natura tych dóbr, podstępnie powciskali się do hipoteki, gdyż znali prawa wyraźne. Są one w *Voluminach legum* i niewiadomością zasłaniać się nie mogą. Ciemni ojcowie zgubili kraj, my go dźwignąć chcemy, a sposoby oświecenia naszym potomkom odejmujemy. Niech więc Polska nie spodziewa się powstać, a gdyby nawet jakim cudem powstała, zgubi ją młode, a z naszej winy ociemniałe plemię”³². Wystąpienie Staszica spowodowało, że fundusze pojezuickie pozostały pod bezpośrednim zarządem Izby Edukacyjnej. Potrafił on także dostrzec potrzeby szkół bezpośrednio jej nie podlegających. Zmagający się z trudnościami Księża Pijarzy zwrócili się na początku 1810 r. z prośbą o pomoc do Rady Stanu. Po zapoznaniu się ze sprawą poparł ich prośbę na sesji Rady 13 marca. W rezultacie poleciła ona ministrowi spraw wewnętrznych i religijnych powołanie komisji do przygotowania projektu dekretu. Zatwierdzony 30 września następnego roku przez Fryderyka Augusta projekt stwierdzał, że długi szkół pijarskich zostaną pokryte ze skarbu publicznego, a Zakon będzie otrzymywał pomoc w wysokości 5000 złp rocznie³³.

Przejęcie zwierzchnictwa nad oświatą przez Izbę Edukacyjną w 4 nowych departamentach (utworzonych na terenach przyłączonych do Księstwa Warszawskiego po wojnie 1809 r. z Austrią) skłoniło ją do przyspieszenia prac nad

³¹ AGAD, Rada Ministrów (RM), sygn. 68sz, k. 75.

³² Cyt. za: K. K o ź m i a n, *Pamiętniki, op. cit.*, t. II, s. 184–185.

³³ AGAD, RM, sygn. 70, k. 50; sygn. II.96, k. 26–31; *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego*, t. III, cz. 1. Opracowali T. M e n c e l i M. K a l l a s. Warszawa 1995, s. 80–116; *Materiały do działalności pedagogicznej Stanisława Staszica, op. cit.*, s. 33.

projektem ustroju szkolnego. Na jej polecenie S. Staszic i ks. A. M. Prażmowski opracowali *Plan edukacji publicznej w Księstwie Warszawskim*. Przedłożony na sesji 6 V 1810 r. *Plan ...* przewidywał:

- szkoły początkowe
- szkoły wydziałowe
- szkoły niższe departamentowe
- szkoły wyższe departamentowe czyli licea
- szkoła główna

Plan ten w stosunku do tego z 1807 r. był skromniejszy. Obejmował bowiem tylko szkolnictwo ogólnokształcące. Nie uwzględniał – jak poprzedni – szkół wojskowych oraz placówek kształcących kandydatów na nauczycieli i nauczycielki. Wprowadzał natomiast zmiany w nazwie i strukturze szkół pierwszego oraz nazwie i organizacji placówek drugiego szczebla. Zamiast oficjalnie obowiązującej od 1808 r. nazwy „szkoła elementarna” użyte zostało określenie „szkoła początkowa”. Nie przewidywał szkół miejskich elementarnych czyli podwydziałowych, zaś dotychczasowe gimnazja i licea przemianowane zostały odpowiednio na szkoły departamentowe niższe i wyższe. Szkoły wydziałowe, podobnie jak w *Planie ...* z 1807 r., miały być placówkami 2-klasowymi (I–II) z poprzedzającą je klasą elementarną, służącą wyrównaniu poziomu wiedzy przyjmowanych uczniów. Mające zastąpić 4-klasowe gimnazja szkoły departamentowe niższe miały być placówkami 5-klasowymi. Natomiast dotychczasowe 6-klasowe licea miały być przekształcone w 7-klasowe szkoły wyższe departamentowe. Nieco inną organizację od przewidzianej w *Planie ...* z 1807 r. miała posiadać szkoła główna. Miała składać się nie z 4, ale z 5 następujących wydziałów: prawa, administracji, filozofii, literatury i lekarskiego. Podobnie jak poprzednio nie było wśród nich wydziału teologicznego. Pełny cykl kształcenia na wszystkich wydziałach miał trwać 3 lata³⁴. Oprócz tego wzmocniona została zasada drożności pionowej poprzez lepszą korelację programów nauczania szkół poszczególnych szczebli i stopni organizacyjnych. Przykładem tego może być chociażby to, że pierwsze 5 klas w niższych i wyższych szkołach departamentowych miało posiadać identyczny program nauczania³⁵. Wspominając po latach ten okres pracy nad kształtem programowo-organizacyjnym szkolnictwa ogólnokształcącego, Staszic pisał: „Zastała magistratura po rządzie pruskim i austriackim rozmaite gimnazja bez porządku, bez stosunku między sobą, bez ustopniowania ich klas i między nimi nauk i umiejętności.

³⁴ *Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica*, op. cit., s. 337–343.

³⁵ AGAD, RS i RM, sygn. II.140, k. 197–198.

Nie chcąc przecież zaraz niszczyć, przedsięwzięła je z doświadczeniem poprawiać, rozwijać, zwolna udoskonalać [...]”³⁶.

Zarówno *Plan* ..., jak i dołączony do niego *Etat ogólny edukacji publicznej*, także autorstwa Staszica i Prażmowskiego, Izba Edukacyjna poleciła przeanalizować Towarzystwu do Ksiąg Elementarnych, które powołała 26 IV 1810 r. Wywiązując się z tego zadania, Towarzystwo przedłożyło jej 3 czerwca tego roku swoje uwagi o *Planie* ... W odniesieniu do niższej i wyższej szkoły departamentowej opowiedziało się za ich połączeniem i utworzeniem jednolitej placówki stopnia departamentowego. Swoje stanowisko uzasadniło identycznością programu nauczania obu szkół w zakresie klas I–V³⁷. Uznając tę argumentację za logiczną, Izba poleciła Towarzystwu 22 maja opracować „[...] plany i tabele na wszystkie stopnie szkół”. W pierwszej kolejności został przygotowany *Plan nauk przez klasy na szkoły departamentowe* (6-klasowe) i projekt ich budżetu. W wyjaśnieniu Towarzystwo podało, że taką kolejność podyktowały relacje zachodzące między szkołami departamentowymi, wydziałowymi i Szkołą Główną, którą od 1809 r. był Uniwersytet Krakowski. Podkreśliło przy tym, że ostatnia klasa (VI) powinna być 2-letnia, „[...] tak dla wielości obiektów, jako też dla obszerności onychże, a oraz wprawy w styl rozmaitych języków i obznajomienia się z mnogością autorów co do literatury”³⁸. Izba zaaprobowала postulat Towarzystwa odnośnie połączenia wspomnianych szkół (niższej i wyższej departamentowej) i przyjęła, że szkoła departamentowa będzie najwyżej zorganizowaną placówką w strukturze szkolnictwa średniego Księstwa Warszawskiego. Jedynie jej absolwenci będą mogli ubiegać się o przyjęcie do Szkoły Głównej. Izba nie przychyliła się natomiast do sugestii, aby klasa VI była dwuletnia. W ślad za tym Izba na sesji 14 VI 1810 r. postanowiła, że sieć szkół departamentowych będzie obejmowała 12 placówek. Departamenty poznański i warszawski miały posiadać ich po 2, natomiast pozostałe 8 po 1³⁹.

W swoich uwagach nad *Planem* ... Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych zaproponowało także zmiany w organizacji szkół wydziałowych. Postulowało podnieść stopień organizacyjny tych placówek, zwiększając liczbę klas właściwych z 2 (I–II) do 3 (I–III). Podkreśliło przy tym, że „[...] dobrze byłoby przydać i języka łacińskiego początki, aby się szlachta od szkół wydziałowych nie odstręczała, bo inaczej wypadaloby liczbę szkół departamentowych pomnażać”⁴⁰. Przy wyraźnym podkreśleniu praktycznego celu kształcenia placówka wydziałowa nie miała zamykać zdolnemu uczniowi dalszej kariery szkolnej. Na

³⁶ Stanisław Staszic, *Pisma i wypowiedzi* ..., op. cit., s. 122.

³⁷ *Źródła do dziejów wychowania* ..., op. cit., s. 531.

³⁸ *Ibidem*, s. 553.

³⁹ Z. Kukulski, *Udział* ..., op. cit., s. 561; *Źródła do dziejów wychowania* ..., op. cit., s. XLIX, 562.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 530.

sesji 14 czerwca Izba uznała racjonalność postulatów Towarzystwa i postanowiła wprowadzić proponowane zmiany. Przyjęła również, że w każdym departamencie będą 2 szkoły wydziałowe, czyli łącznie miało ich być 20⁴¹.

Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych odniosło się także do kwestii szkół podwydziałowych, których – przypomnijmy – Staszic i Prażmowski w ogóle nie uwzględnili w *Planie ...* Występowały one natomiast w *Planie ...* Staszica z 1807 r. Towarzystwo opowiedziało się za powołaniem takich placówek, wskazując że są one potrzebne ze względu na konieczność zachowania drożności między szkołami elementarnymi i wydziałowymi. „[...] Szkoła początkowa – stwierdziło Towarzystwo – zbyt jest ograniczona, aby napępiała przedział, który zachodzi między nią, a szkołą wydziałową. [...] Wypadałoby zatem napępnić tę przerwę między początkową i wydziałową szkołą wprowadzeniem szkół podwydziałowych, złożonych z klasy początkowej i dwóch innych, które by w większej liczbie założone, formowały dobrych gospodarzy, różnego gatunku rzemieślników, ekonomów, kopistów, pisarzów, strażników, celników i cały niższy stan miejski w nich by się kształcił”⁴². Na wspomnianej już sesji 14 VI 1810 r. Izba przyjęła, że w każdym departamencie będą 4 szkoły podwydziałowe, czyli łącznie miało ich być 40⁴³.

W następstwie zmian wprowadzonych przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych *Plan edukacji publicznej* autorstwa S. Staszica i ks. A. M. Prażmowskiego uległ istotnym zmianom. W wyniku tych modyfikacji system szkolnictwa ogólnokształcącego Księstwa Warszawskiego miał docelowo obejmować:

- szkoły elementarne
- szkoły podwydziałowe
- szkoły wydziałowe
- szkoły departamentowe
- szkołę główną

Zorganizowanie takiego systemu szkolnego nie było zadaniem łatwym. Oprócz konieczności dalszej rozbudowy szkolnictwa elementarnego, zwłaszcza w 4 nowych departamentach, trzeba było zorganizować sieć placówek podwydziałowych, zreorganizować szkoły wydziałowe i departamentowe oraz zreformować szkołę główną, czyli Uniwersytet Krakowski. Do realizacji tego trudnego przedsięwzięcia Izba Edukacyjna przystąpiła od początku roku szkolnego 1810/1811. Staszic najbardziej interesował się programami i planami nauczania oraz organizacją szkół, zwłaszcza departamentowych⁴⁴. Roczna pilotażowa realizacja nowych *Planów nauk* w wybranych placówkach departamentowych,

⁴¹ Z. Kukulski, *Udział ...*, op. cit., s. 561.

⁴² *Źródła do dziejów wychowania ...*, op. cit., s. 529–530.

⁴³ *Ibidem*, s. 575–582.

⁴⁴ *Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica*, op. cit., s. 336, przypis 3.

wydziałowych i podwydziałowych umożliwiła Izbie Edukacyjnej zweryfikowanie teoretycznych założeń. Jednocześnie w ciągu tego roku szkolnego Izba dokonała oceny wszystkich funkcjonujących placówek ponadelementarnych, po czym zakwalifikowała je do jednego z trzech stopni organizacyjnych. W ślad za tym przesłała 16 VII 1811 r. do prefektur „plany nauk na szkoły departamentowe, wydziałowe i podwydziałowe”. Zaleciła przy tym, aby wszystkie placówki odpowiednio do swojego stopnia organizacyjnego „takowego się trzymały”. Na początku sierpnia takie samo polecenie otrzymały szkoły pijarskie za pośrednictwem prowincjała ks. Patrycego Przeczytańskiego⁴⁵.

Mimo trudności finansowych Izba Edukacyjna wdrażała reformę szkolną. Staszic ze swoją niewyczerpaną energią nadawał tempo i kierunek pracom. Przedstawiał różne sprawy z zakresu organizacji szkół, programów i planów nauczania, funduszy edukacyjnych. Tymczasem nad reformą zawisło realne niebezpieczeństwo jej zahamowania lub nawet zniweczenia. Z jednej strony atak na Izbę Edukacyjną i jej prezesa rozpoczął Hugo Kołłątaj, z drugiej zaś strony minister sprawiedliwości Feliks Lubiński starał się zdyskredytować S. K. Potockiego w sejmie i poza nim. W pewnym momencie wydawało się, że Potocki zostanie zdymisjonowany. Ostatecznie wyszedł jednak z tej próby sił zwycięsko i to przesądziło sprawę reformy szkolnej i organizacji centralnej władzy oświatowej. Fryderyk August podpisał 27 XII 1811 r. dekret powołujący Dyрекcję Edukacji Narodowej oraz drugi określający wysokość wynagrodzenia jej członków. Dyrektorem został S. K. Potocki, zaś Staszic członkiem czynnym Dyrekcji, a więc mającym bezpośredni wpływ na kierunek prac oświatowych. Zarówno oni, jak i członkowie honorowi Dyrekcji nie pobierali wynagrodzenia⁴⁶.

W dniu 3 stycznia 1812 r. minister spraw wewnętrznych i religijnych J. P. Łuszczewski poinformował Izbę Edukacyjną o dekreтах królewskich z 27 grudnia, a cztery dni później, zgodnie z opublikowanym programem, odbyła się uroczysta inauguracja działalności Dyrekcji Edukacji Narodowej⁴⁷. Miesiąc później, w związku z licznymi obowiązkami S. K. Potockiego podniesiona została sprawa ustanowienia zastępcy Dyrektora Edukacji Narodowej. Wobec tego, że takiego stanowiska nie przewidywał dekret powołujący Dyрекcję minister spraw wewnętrznych i religijnych na prośbę Potockiego zwrócił się z tą sprawą do Fryderyka Augusta. W rezultacie dekretem z 4 marca tego roku monarcha postanowił, że dyrektora podczas jego nieobecności będzie zastępował ten członek

⁴⁵ *Źródła do dziejów wychowania ...*, op. cit., s. L.

⁴⁶ AGAD, APP, sygn. 143, k. 127; sygn. 154, k. 441; W. Gorzycki, op. cit., s. 51; *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej*. T. III. 1811–1812, opracowali W. Bartel, J. Kosim, W. Rostocki. Warszawa 1967, s. 231–232.

⁴⁷ AGAD, APP, sygn. 143, k. 125; BPAN Kraków, rkps 1179, k. 170. *Program uroczystego rozwiązania Izby Edukacyjnej, a wprowadzenia Dyrekcji nad Edukacją Publiczną przełożonej* (druk ulotny); „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, 1812, nr 1, s. 1–2.

Dyrekcji, który na danym posiedzeniu będzie „wyższy z urzędu dostojności lub urzędu przez niego posiadanego”⁴⁸. W praktyce przeważnie czynił to Staszic. Na nim też spoczął główny ciężar wdrażania reformy, bowiem S. K. Potocki jako prezes Rady Stanu i Rady Ministrów nie miał wiele czasu, aby zajmować się sprawami szkolnymi w związku z wojną z Rosją.

W następstwie zebranych w roku szkolnym 1811/12 doświadczeń z funkcjonowania placówek na nowych zasadach Dyrekcja Edukacji Narodowej wprowadziła niewielkie poprawki do dotychczasowych *Wewnętrznych urzędzeń* szkół departamentowych, wydziałowych i podwydziałowych, po czym zatwierdziła je na sesji 16 XI 1812 r. Paragraf 1 *Wewnętrznego urzędzenia szkół departamentowych* stwierdzał, że „[...] właściwym każdej szkoły departamentowej celem jest, dać uczniom swoim tak gruntowne zasady wszystkich nauk i umiejętności, kształcących rozum i napawających serce szlachetnymi uczuciami, ażeby młodzieniec ukończywszy chwalebnie wszystkie tej szkoły klasy, był usposobiony do słuchania w Szkole Głównej tej umiejętności, w której się szczególniej wydoskonalić zechce, końcem użycia jej za główny przedmiot przeznaczenia swojego do ważniejszych w kraju posług; przestający zaś na edukacji w tejsze szkole wziętej, aby mógł z pożytkiem dzieła uczone czytać i one rozumieć, a jako światły obywatel i sam się dobrze rządzić i radami swymi współobywateli wspierać, i urzędy ogólnego tylko obeznania się ze wszystkimi gatunkami nauk i umiejętności użytecznych potrzebujące, z dobrem narodu sprawować”⁴⁹. Najważniejszym więc zadaniem szkół departamentowych było przygotowanie młodzieży do studiów uniwersyteckich oraz pożytecznej pracy dla siebie i kraju. Tak określone cele działalności tych placówek w pełni odzwierciedlały poglądy społeczne i pedagogiczne Staszica.

W podobnym duchu zostały sformułowane zadania szkół wydziałowych. Zgodnie z paragrafem 1 *Wewnętrznego urzędzenia* ... celem tej szkoły było „[...] dać dobrze poznać młodzieży treść wszystkich tych nauk i umiejętności, które wykształcają obyczaje i oświecają rozum powszechnie potrzebnymi i użytecznymi wiadomościami, zaostrzają szczególniej przemysł i wskazują mu obfite źródła tak prywatnej zamożności, jak bogactw krajowych i podają niezawodnie praktyczne sposoby nabycia i pomnożenia obojga. Cechą więc, zasługą i zaletą będzie dobrze urządzonej szkoły wydziałowej, kiedy każdy uczeń, który wszystkie jej klasy chwalebnie ukończy, mieć będzie gruntowne zasady wszystkich tych wiadomości, umiejętności i talentów, za pomocą których rolnictwo, rękodzieła, handel i piękne kunszta do tak wysokiego, jak widzimy, doskonałości stopnia w krajach obcych doszły, a nie przestający na edukacji w tej szkole ukończonej, zdolnym

⁴⁸ AGAD. APP, sygn. 109, k. 365–366; sygn. 154, k. 71; RM, sygn. II. 95, k. 11; *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego* ..., op. cit., t. III, s. 219–220.

⁴⁹ *Wewnętrzne urzędzenie szkół departamentowych z roku 1812*. (Warszawa) 1812, s. 3–4.

prócz tego będzie do łatwego i prędkiego objęcia dokładniejszej teorii nauk i umiejętności w wyższych klasach szkół departamentowych⁵⁰.

Z kolei w paragrafie 1 *Wewnętrznego urzędzenia szkół podwydziałowych* określającym czytamy, że „[...] celem jest szkoły podwydziałowej dać dobrze poznać młodzieży treść wszystkich tych nauk i umiejętności, które wykształcając obyczaje i oświecając rozum powszechnie potrzebnymi i użytecznymi wiadomościami szczególnie zaostrzają przemysł, wskazując mu obfite źródła tak prywatnej zamożności jak bogactw krajowych, podają niezawodne praktyczne sposoby nabycia i pomnożenia obojga. Cechą więc, zasługą i zaletą będzie dobrze urządzonej i utrzymywanej szkoły podwydziałowej, kiedy każdy uczeń, który wszystkie jej klasy chwalebnie ukończy, mieć będzie gruntowne zasady wszystkich tych wiadomości, umiejętności i talentów, za pomocą których rolnictwo, i rękodzieła, handel i kunszt do tak wysokiego, jak widzimy, doskonałości stopnia w krajach obcych doszły; a nie przestający na edukacji w tej szkole ukończonej, zdatnym prócz tego będzie do łatwego i prędkiego objęcia dokładniejszej teorii nauk i umiejętności w wyższych szkołach⁵¹. Przy wyraźnym podkreśleniu praktycznego celu edukacji szkoła podwydziałowa, składająca się z dwóch klas właściwych (I–II) oraz klasy elementarnej, nie miała zamykać zdolnemu i pilnemu uczniowi drogi dalszego kształcenia się. Wspomniana zasada drożności umożliwiała kontynuowanie nauki w placówkach wydziałowych i departamentowych. Określone w *Wewnętrznych urzędzeniach* szkół departamentowych, wydziałowych i podwydziałowych cele i zadania tych placówek nie zostały bezpośrednio sformułowane przez Staszica. Miał on jednak pewien wpływ na ostateczną ich redakcję, dzięki czemu dobrze korespondowały one z jego poglądami pedagogicznymi i społeczno-ekonomicznymi.

Kłęska Napoleona i w jej następstwie zajęcie Księstwa Warszawskiego przez wojska rosyjskie postawiły pod znakiem zapytania dalsze wdrażanie reformy szkolnej. Na początku lutego 1813 r. S. K. Potocki i S. Staszic opuścili Warszawę. Ten ostatni zatrzymał się u Marcina Badeniego w Bejskach. Tymczasem w stolicy od marca funkcjonowała, powołana przez Aleksandra I, Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego na czele z Wasilijem Łanskojem⁵².

⁵⁰ *Wewnętrzne urzędzenie szkół wydziałowych (1812 r.)*, [w:] *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia*. Warszawa 1867, t. II, s. 333, 335.

⁵¹ *Wewnętrzne urzędzenie szkół podwydziałowych 1812 roku*. (Warszawa 1812), s. 3–4.

⁵² AGAD, RM, sygn. I.54, k. 19; sygn. 72, k. 316–318; sygn. 73, k. 46, 57; „Gazeta Krakowska”, 1813, nr 11(dodatek), s. 130; nr 20, s. 226; M. G l ü c k s b e r g , *Stanisław Staszic*, „Niwa”, 1875, t. VII, s. 729; W. N a g ó r s k a - R u d z k a , *Opinia publiczna w Księstwie Warszawskim w 1813 roku*, „Przegląd Historyczny”, 1928, t. 27, s. 77; K. K o ź m i a n , *Pamiętniki*, *op. cit.*, t. II, s. 219; W. G o r z y c k i , *op. cit.*, s. 103 (dokument nr 17); S. A s k e n a z y , *Dwa stulecia XVIII i XIX. Badania i przyczynki*. Warszawa 1910, t. II, s. 335; J. B o j a s i ń s k i , *Rządy Tymczasowe w Królestwie Polskiem. Maj–grudzień 1815*. Warszawa 1902, s. 8–9; K. B a r t o s z e w i c z , *Utworzenie Królestwa Kongresowego*. Kraków 1916, s. 28–29.

W jesieni Staszic wrócił do Warszawy i do ponownego objęcia obowiązków przez Potockiego 15 IX 1814 r. był faktycznym kierownikiem Dyrekcji Edukacji Narodowej⁵³. W kontekście prowadzonych wówczas prac nad projektem organizacji szkolnictwa Staszic przygotował *Krótki zbiór główniejszych zasad wychowania publicznego w Polsce, Francji, w Austrii, w Prusiech, w Rosji i w Księstwie Warszawskim*⁵⁴. Chciał zapoznać mniej zorientowanych członków Dyrekcji z organizacją szkolnictwa w wymienionych krajach. Było to pierwsze polskie opracowanie z zakresu komparatystyki pedagogicznej. Oprócz tego w sferze zainteresowania Staszica znajdowała się wówczas także sprawa statusu zawodowego nauczycieli i ustanowienia dla nich emerytur. Przygotował on wstępny projekt zatytułowany *Myśli do ułożenia stanu nauczycielskiego czyli akademickiego*. Dyrekcja dołączyła go do swojego pisma z 6 VIII 1814 r., w którym poleciła Towarzystwu do Ksiąg Elementarnych przygotować *Projekt Hierarchii Stanu Akademickiego*. Towarzystwo – jak samo przyznało – wykorzystało *Myśli ... podczas prac nad projektem organizacji „hierarchii nauczycielskiej”*. W toku dyskusji zrodził się drugi projekt, a następnie trzeci, zredagowany przez J. Lipińskiego. Ten ostatni zatytułowany *Projekt do urzędzenia hierarchii akademickiej w krajach Księstwa Warszawskiego* Dyrekcja zaakceptowała na plenarnym posiedzeniu 26 IV 1815 r.⁵⁵ Jednak nadchodzące zmiany polityczne uniemożliwiły wprowadzenie go w życie. Dwa miesiące później (20 VI) nastąpiło bowiem uroczyste wprowadzenie Rządu Tymczasowego Królestwa Polskiego, w ramach którego powołany został Wydział Oświecenia Narodowego⁵⁶. Na mocy decyzji rządu rozwiązana została 6 lipca Dyrekcja Edukacji Narodowej, a następnego dnia odbyło się pierwsze posiedzenie Wydziału⁵⁷. Staszic otrzymał nominację na członka sekcji drugiej, załatwiającej bieżące sprawy szkolne⁵⁸.

Podpisana 27 XI 1815 r. przez Aleksandra I Konstytucja Królestwa Polskiego została zaprzysiężona 24 grudnia przez namiestnika gen. Józefa Zajączka. Trzy dni później odbyło się wprowadzenie władz rządowych i tym samym dobiegł końca okres organizacyjny Królestwa⁵⁹. Zgodnie z Konstytucją sprawami

⁵³ Z. Borek-Rytłowa, *Działalność Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych za czasów Dyrekcji Edukacji Narodowej (1812–1815)*. [w:] *Prace Naukowe Oddziału Warszawskiego Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce*. Biuletyn za lata 1925 i 1926, s. 12–23.

⁵⁴ *Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica*, op. cit., s. 166–188.

⁵⁵ *Projekt do urzędzenia hierarchii akademickiej w krajach Księstwa Warszawskiego*. Warszawa 1815, przedruk [w:] „Pamiętnik Warszawski”, 1815, t. II, s. 308–323, 429–442; A. Karbownik, *Z działalności Stanisława Staszica jako członka Dyrekcji Edukacji Narodowej*, „Muzeum”, 1904, z. 11, s. 329–330.

⁵⁶ J. Bojasiński, op. cit., s. 19; K. Bartoszewicz, op. cit., s. 159–165.

⁵⁷ BPAN Kraków, rkps 159, k. 1.

⁵⁸ AGAD, Archiwum Zamoyskich (AZ), sygn. 87, k. 16–18; BPAN Kraków, rkps 159, k. 24.

⁵⁹ AGAD, I Rada Stanu Królestwa Polskiego (I RSKP), sygn. 122, k. 87; *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* (DPKP), t. I, s. 5; t. II, s. 80; t. 6, s. 24; A. Okolski, *Wykład prawa admi-*

oświaty, szkolnictwa i wychowania miała zajmować się Komisja Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Następnego dnia (28 XII) namiestnik J. Zajączek na posiedzeniu Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego postanowił, że do chwili opracowania i zatwierdzenia statutu Komisja Rządowa Wyznań Religijnych (KRWRiOP) będzie pracowała w składzie takim, jak dotąd Wydział Oświecenia Narodowego⁶⁰. Tego samego dnia odbyło się pierwsze posiedzenie Komisji, na którym wyłoniono 4 osobową deputację, w której także znalazł się S. Staszic, dla opracowania projektu jej statutu. Przygotowana przez nią propozycja nie uzyskała jednak aprobaty namiestnika. W ślad za tym przygotowany został nowy projekt statutu, do którego jednak bez wiedzy członków Komisji naniósł swoje poprawki S. K. Potocki. Mimo nalegań namiestnika Ogólne Zgromadzenie Rady Stanu odrzuciło ten projekt zdecydowaną większością głosów. Powołał on więc 19 IV 1816 r. deputację z udziałem Staszica, polecając jej zmodyfikować projekt⁶¹. Poprawiony projekt statutu stał się przedmiotem dyskusji na kolejnych sesjach Ogólnego Zgromadzenia (6, 13, 20 i 24 maja). Przyjęta na tej ostatniej sesji wersja projektu została 17 X 1816 r. podpisana przez Aleksandra I⁶². Pięć dni później namiestnik J. Zajączek, mimo braku oficjalnej nominacji członków, wezwał Komisję do rozpoczęcia urzędowania. Na pierwsze posiedzenie zebrała się ona 5 listopada w takim składzie, jak dotąd pracowała. Podjęto na nim uchwałę, że tymczasowo obowiązki referenta do spraw szkolnych będzie pełnił J. Lipiński, wyznań – ks. A. M. Prażmowski, funduszów edukacyjnych – S. Staszic i cenzury – J. U. Niemcewicz. Staszicowi, ze względu na jego liczne obowiązki i złożoność problematyki finansowej, dodano do pomocy Karola Lelewela i Wawrzyńca Surowieckiego⁶³.

Mianowanie 7 I 1817 r. przez Aleksandra I składu osobowego KRWRiOP zamknęło prace nad jej organizacją. Oprócz ministra (prezesa) S. K. Potockiego (nominacja 1 XII 1815 r.) większość członków Komisji, w tym także S. Staszic, pracowała uprzednio w Izbie Edukacyjnej, Dyrekcji Edukacji Narodowej i Wydziale Oświecenia Narodowego. Był to więc zespół o dużym doświadczeniu w zakresie planowania i kierowania szkolnictwem, których łączyła idea pracy dla dobra publicznego. Dzięki temu dorobek poprzedniego okresu mógł być twórczo wykorzystany w nowych warunkach⁶⁴.

nistracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim. Warszawa 1880, t. I, s. 64–65; S. A s k e n a z y, *Dwa stulecia, op. cit.*, s. 343; K. B a r t o s z e w i c z, *op. cit.*, 239–242; H. I z d e b s k i, *Rada Administracyjna Królestwa Polskiego w latach 1815–1830*. Warszawa 1978, s. 19, 149–150.

⁶⁰ AGAD, Archiwum Ordynacji Zamoyskich (AOZ), sygn. 87, k. 98.

⁶¹ *Ibidem*, I RSKP, sygn. 122, k. 109; sygn. 162, k. 1.

⁶² *Ibidem*, sygn. 97, k. 30–33; APP, sygn. 155, k. 213; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (BCz), rkps 5222, t. 9, k. 211–217; rkps 5233 IV, k. 34–35; rkps 5236 IV, k. 592–594, 619–621.

⁶³ AGAD, APP, sygn. 196, t. 2, k. 228–234, 558–559.

⁶⁴ „Gazeta Warszawska”, 1817, nr 6 (dodatek), s. 123; *Zapiski i dokumenta do dziejów instrukcji publicznej w Polsce*, wyd. W. S e r e d y Ń s k i, [w:] *Archiwum do Dziejów Literatury*

W związku z powołaniem na stanowisko referenta do spraw funduszy szkolnych oraz korzystając z doświadczenia zdobytego w okresie Księstwa Warszawskiego, Staszic sprzeciwił się decyzji namiestnika z 14 XII 1816 r. znoszącej odrębne kasy edukacyjne. Kilkakrotne jego wystąpienia, w których wskazywał na negatywne dla szkolnictwa skutki tej decyzji doprowadziły do przywrócenia kas edukacyjnych. Przetrwały one jednak tylko do 1820 r., kiedy to w związku z głębokim kryzysem ekonomicznym w Królestwie (deficyt budżetowy sięgnął 10%) namiestnik J. Zajączek wydał 27 listopada postanowienie o zniesieniu Generalnej Kasy Edukacyjnej oraz włączeniu 1 I 1821 r. wojewódzkich kas edukacyjnych do skarbowych podległych Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. Tym razem Staszic, zdając sobie sprawę z powagi sytuacji (Aleksander I zagroził zlikwidowaniem autonomii Królestwa), nie podjął starań w sprawie utrzymania kas edukacyjnych, mimo że KRWRiOP zwróciła się w 1821 r. z prośbą do namiestnika o ich przywrócenie⁶⁵.

Równoległe ze staraniami w sprawie utrzymania kas edukacyjnych Staszic energicznie bronił statusu prawnego funduszy pojezuickich. Chętnych do ich załączenia nie brakowało nawet wśród członków centralnych urzędów państwowych. Zmagania o ich charakter toczyły się głównie w Radzie Stanu Królestwa Polskiego. W 1819 r. pryncypialne stanowisko Staszica poparł minister spraw wewnętrznych i policji Tadeusz Mostowski. Trzy lata później, kiedy walka o fundusze pojezuickie weszła w fazę kulminacyjną, skutecznie wspierał Staszica prokurator generalny Ignacy Potocki. W następnych latach Staszic jeszcze kilkakrotnie występował w obronie funduszu edukacyjnego. Po raz ostatni zabrał głos w tej sprawie półtora roku przed śmiercią⁶⁶. Kilkunastoletnie zmagania Staszica o zachowanie pierwotnego statusu funduszy pojezuickich stanowią jedną z najpiękniejszych kart jego działalności publicznej.

Oprócz troski o fundusze edukacyjne Staszic od chwili utworzenia Królestwa Polskiego starał się w dziedzinie szkolnictwa wdrożyć swoje pomysły z okresu poprzedniego. Należy przy tym zwrócić uwagę na fakt, że do swojej śmierci w 1826 r., a więc przez 10 lat nie opracował żadnej koncepcji systemu szkolnego. Zajmował się natomiast organizowaniem pojedynczych szkół wyższych, zwłaszcza zawodowych. Zanim jednak podjął w tym zakresie działania postanowił – podobnie jak w Księstwie Warszawskim – powołać komisje egzaminacyjne. Uważał je za swego rodzaju zwieńczenie systemu edukacyjnego. Stosowny projekt przedstawił już na sesji Rady Stanu 20 IX 1816 r. Po niewielkich poprawkach

i Oświaty w Polsce. W Krakowie 1878. t. I, s. 215–216; T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie b.(yłego) Królestwa Kongresowego (1807–1915)*. Warszawa 1929, s. 53–54.

⁶⁵ AGAD, I RSKP, sygn. 99, k. 343; *Ibidem*, Biblioteka Ordynacji Zamojskich, sygn. 90, k. 255. Pismo ministra sekretarza stanu do namiestnika z 13 V 1821 r.

⁶⁶ *Materiały do działalności pedagogicznej Stanisława Staszica*, op. cit., s. XLV.

stylistycznych namiestnik zatwierdził go 12 listopada tego roku. W ślad za tym zostały utworzone wojewódzkie komisje egzaminacyjne i Najwyższa Komisja Egzaminacyjna przy Radzie Stanu. Staszic wszedł w skład tej ostatniej i aktywnie uczestniczył w jej pracach⁶⁷.

Niemal równocześnie z organizowaniem komisji egzaminacyjnych Staszic włączył się w prace zmierzające do realizacji, podniesionej już w okresie Księstwa Warszawskiego⁶⁸, idei powołania w Warszawie uniwersytetu. Sprawę tę przedstawił S. K. Potocki Aleksandrowi I, który odniósł się do niej przychylnie. W następstwie uzyskania aprobaty monarchy powołano specjalną komisję w celu przygotowania projektu dyplomu fundacyjnego. Pracująca pod bezpośrednim nadzorem Potockiego deputacja przedstawiła stosowny projekt 27 IX 1816 r., który 19 listopada uzyskał, po naniesieniu niewielkich poprawek stylistycznych, akceptację Aleksandra I⁶⁹.

Zgodnie z dyplomem fundacyjnym zorganizowanie uniwersytetu i dozór nad nim powierzony został KRWRiOP. Chcąc przyspieszyć prace organizacyjne, Komisja powołała 31 XII 1816 r. Radę Ogólną Uniwersytetu pod kierownictwem S. Staszica⁷⁰. Posiadała ona wszelkie kompetencje rektora, a głównym jej zadaniem było zorganizowanie wydziałów uczelni i opracowanie projektu statutu. Prace te prowadzone były równolegle. Początkowo uniwersytet opierał swoją działalność na regulaminach Szkoły Prawa i Administracji, Szkoły Lekarskiej oraz na doraźnych instrukcjach Rady Ogólnej. Przygotowanie ostatecznej wersji projektu statutu nie było rzeczą łatwą. W dyskusji ścierały się różne poglądy i S. Staszic musiał niejednokrotnie forsować swoje stanowisko wbrew zdaniu pozostałych członków Rady Ogólnej. Szczególnie silny nacisk kładł on na zasadę związku nauki z jej zastosowaniem praktycznym. We *Wstępie* opracowanego pod jego kierunkiem *Tymczasowego urzędzenia wewnętrznego Uniwersytetu Warszawskiego* czytamy, że uczelnia ma „[...] nie tylko utrzymywać w narodzie nauki i umiejętności w takim stopniu, na jakim już w świecie uczonym stanęły, ale nadto doskonalić je, rozkrzewiać i teorię ich do użytku społeczności zastosowywać”⁷¹.

W lutym 1818 r. dobiegły końca prace nad organizacją Uniwersytetu Warszawskiego. W dniu 21 lutego S. Staszic zakomunikował KRWRiOP o wyborze dziekanów w trzech nowych wydziałach, posiadających dotychczas tylko zastępców: na Wydziale Teologicznym – ks. Wojciecha Anzelma Szweykowskiego,

⁶⁷ *Ibidem*, s. 161.

⁶⁸ AGAD, RM i RS, sygn. II. 141, k. 36.

⁶⁹ DPKP, t. III, s. 91; *Zbiór Przepisów Administracyjnych* ..., *op. cit.* Warszawa 1868, t. VI, s. 83.

⁷⁰ J. Bieliński, *Królewski Królewski Uniwersytet Warszawski (1816–1831)*. Warszawa 1907, t. I, s. 240; *Księga protokołów Rady Ogólnej Uniwersytetu Warszawskiego 1817–1819*. Wydał i objaśnieniami opatrzył R. G e r b e r. Warszawa 1958, s. 5.

⁷¹ *Ibidem*, s. 87.

na Wydziale Filozoficznym – Michała Szuberta, zaś na Wydziale Nauk i Sztuk Pięknych Feliksa Bentkowskiego. Funkcje dziekanów dwóch „dawnych” Wydziałów, mianowicie Prawa i Administracji oraz Lekarskiego, pełnili Jan Wincenty Bandtkie i Hiacynt Dziarkowski⁷². W ślad za tym zorganizowane zostały wybory rektora. Mimo starań S. K. Potockiego aby stanowisko to otrzymał S. B. Linde, Rada Ogólna Uniwersytetu, w skład której wchodziłi dziekani i profesorowie radni, wybrała 2 III 1818 r. ks. W. A. Szweykowskiego większością 16 głosów na ogólną liczbę 21 głosujących⁷³.

Z chwilą dokonania wyboru rektora dobiegła końca działalność Rady Ogólnej pod przewodnictwem S. Staszica. Kierowanie uczelnią przejęła Rada Uniwersytetu, składająca się z rektora i dziekanów. Zgodnie z *Tymczasowym urzędzeniem wewnętrznym...* rektor miał szerokie uprawnienia w sprawach naukowo-dydaktycznych, administracyjno-gospodarczych, porządkowo-dyscyplinarnych i reprezentacyjnych⁷⁴.

Powołanie Uniwersytetu Warszawskiego było dla Staszica spełnieniem jego pomysłu wyartykułowanego już *Planie edukacji publicznej* w 1807 r. Od tej pory głównym przedmiotem zainteresowania stało się szkolnictwo zawodowe. Warto przy tym podkreślić, że jego zamiarem było zbudowanie swego rodzaju systemu takiego szkolnictwa. Składać się on miał ze szkół zawodowych „elementarnych”, w tym także dokształcających, szkół średnich i wyższych. Wobec tego, że brakowało na to dostatecznych środków, starał się swój plan realizować wtedy, kiedy tylko było to możliwe. Taki sposób jego działania widzimy już przy powoływaniu szkół rzemieślniczo-niedzielnich. Interesował się inicjatywami osób prywatnych zmierzającymi do zorganizowania takich placówek zawodowych, jak szkoły parobków, szkoły budownictwa wiejskiego czy szkoły budownictwa stocznioowego (śródlądowego)⁷⁵. Wierząc, że siła i tym samym niepodległość państw będzie w niedalekiej przyszłości determinowana głównie stopniem ich industrializacji, konsekwentnie dążył do zorganizowania w pierwszej kolejności wyższych szkół zawodowych, mogących dostarczyć różnym działom gospodarki narodowej kadrę inżynieryjno-techniczną. Dzięki jego bezpośredniemu zaangażowaniu otwierane były kolejne placówki, począwszy od Szkoły Akademiczno-Górnicznej w Kielcach (1816 r.)⁷⁶, Szkoły Inżynierii

⁷² *Księga protokołów Rady Ogólnej...*, op. cit., s. 8; M. W a r y k o w a, *Uniwersytet Warszawski w latach 1816–1831*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1831*. Pod redakcją S. K i e n i e w i c z a. Warszawa 1981, s. 91, 96, 105, 108.

⁷³ AGAD, I RSKP, sygn. 99, k. 201; J. B i e l i Ń s k i, *Królewski ...*, op. cit., t. I, s. 746–747; *Ibidem*, t. III, Warszawa 1913, s. 754–757; F. B e n t k o w s k i, *Obraz piśmiennictwa z okresu Uniwersytetu Warszawskiego 1808–1830*. Opublikował A. K r a u s h a r, „Gazeta Sądowa Warszawska”, 1923, nr 4, s. 28.

⁷⁴ J. B i e l i Ń s k i, *Królewski ...*, op. cit., t. I, s. 402–403.

⁷⁵ *Materiały do działalności pedagogicznej Stanisława Staszica*, op. cit., s. XCIII.

⁷⁶ AGAD, I RSKP, sygn. 99, k. 8.

Cywilnej Dróg i Mostów przy Uniwersytecie Warszawskim (1823 r.)⁷⁷, a skończywszy na Szkole Przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego (1826)⁷⁸. Współdziałał także przy organizowaniu Instytutu Agronomicznego w Marymoncie⁷⁹ oraz otaczał opieką Szkołę Muzyki i Deklamacji⁸⁰. Jako bezsprzecznie największy organizator polskiego szkolnictwa zawodowego na przestrzeni XIX w. był przekonany, że dzięki temu szkolnictwu Polacy będą mogli zmniejszyć w dziedzinach technicznych dystans dzielący ich od przodujących w tym względzie narodów.

Wszelkim działaniom Staszica w zakresie organizacji szkolnictwa przyświecał cel praktyczny. Szkoły miały uczyć i przygotowywać do pracy użytecznej. Ten utylitarystyczny punkt widzenia Staszic wyraźnie wyartykułował w przemówieniu wygłoszonym 4 I 1826 r. podczas uroczystego otwarcia Szkoły Przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego: „Kilkakrotnie w moich do uczącej się młodzieży przemowach o edukacji, przekładając jej, iż nabyte nauki, są największym i najpewniejszym jej dobrem, przestrzegałem razem, że w nabywaniu nauk na samej ich teorii przestawać nie należy; owszem, by zostać użytecznym społeczeństwa członkiem, trzeba usiłować, trzeba mieć nabyte nauki i umiejętności zastosować do potrzeb krajowych, do wynalazków, kunsztów, do użytku publicznego. Uczony tylko teoretyk, może być jeszcze próżniakiem, jeszcze tylko społeczeństwa ciężarem”⁸¹. Zasada podporządkowania szkolnictwa i nauczania potrzebom życia społecznego i narodowego miała u Staszica znaczenie priorytetowe. Można powiedzieć, że wszystkiemu co robił w dziedzinie szkolnictwa przyświecało znane hasło „Być narodowi pożytecznym”. Szkoda, że współcześnie nie wszyscy Polacy pamiętają o nim w swojej działalności lub nie chcą pamiętać.

Adam Winiarz

Stanislas Staszic's concept of organization of educational system in theory and practice

SUMMARY

The epoch of the Warsaw principality and the Kingdom of Poland in autonomous day is a period of the biggest activity of Stanislas Staszic on the field of educational system. When he was starting activity in this domain, he was 52, so he owned knowledge and vital experience. His

⁷⁷ *Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem*. W Warszawie 1824, s. 212; A. J. R o d k i e w i c z, *Pierwsza politechnika polska 1825–1831*. Kraków i Warszawa 1904, s. 11; J. B i e l i Ń s k i, *Królewski ...*, op. cit., t. III, s. 683.

⁷⁸ A. J. R o d k i e w i c z, s. 189–194; *Pisma pedagogiczne Stanisława Staszica*, op. cit., s. 296.

⁷⁹ „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, 1823, nr 103, s. 1177.

⁸⁰ „Gazeta Codzienna Narodowa i Obca”, 1819, nr 132, s. 4.

⁸¹ „Gazeta Warszawska”, 1826, nr 5, s. 58–59; S. S t a s z i c, *Pisma i wypowiedzi pedagogiczne*, op. cit., s. 297.

interest in educational system emerged from the conviction, that it is an important instrument of social and economic rebuilding of the country. All of Staszic's operations in range of organization of educational system had a practical purpose. Schools were not only to educate young people, but also they were to prepare them to work useful for the society and the country. This utilitarian point of view determined Staszic's plan of organization of educational system, which he processed in 1807. In his concept of organization of educational system he differed following rungs: elementary schools, subdepartment schools, department schools and main school, which consisted of the following departments: medical, physically-mathematical, law, natural history, literatures and political economy.

Staszic's project of educational system became the base of the next elaboration. In 1810 Staszic and Adam Michał Prażmowski presented a project of educational system to the House of Education. It consisted of: initial schools, department schools, lower department schools, higher department schools (secondary schools) and main school, which consisted of 5 departments: legal, administrative, philosophical, literatures and medical.

In spite of strong will and consequence in activity it was difficult for Staszic to realise his concept of organization of educational system. Encumbrances were wars and deficit in budget of the country. Conducive deterrent was the fact that Staszic participated in educational authorities of the Warsaw principality.

In the Kingdom of Poland Staszic continued organizational activity in domain of education. He focused his attention on vocational education. It was to educate personnel for the industry, which was very important for Staszic.